

O'QUVCHILAR NUTQINI O'STIRISH USULLARI

Qarabaeva Mexriban Jamg'irbay qizi

Nukus DPI Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabasi

Annotatsiya: *Ona tili darsliklarida gap ustida ishlash uchun yetarlicha material bor. Bu materiallar asosida o'quvchilar gapni to'g'ri tuzishga o'rgatilishi lozim. Gapning ifoda etilishiga ko'ra gap qurilishi ustida ishlash o'quvchilarning fikrlash, mulohaza yuritish ko'nikmalarini rivojlantiradi, qobiliyatlarini o'stiradi.*

Kalit so'zlar: *boshlang'ich sinf, ona tili darslari, og'zaki va yozma.*

O'quvchining nutqiy rivojlanishida tilning barcha sathlariga oid bilimlarga amal qilish. Til sathlarini o'zlashtirishning asosiy sharti tilning kommunikativ yordamdan foydalanishga olish ko'nikmasini egallashdir. "Nutq o'stirish metodikasida tilning leksikologiya va grammatika bo'limlari alohida ahamiyat kasb etadi,- deb yozadi S.P.Redozubov. - Leksikologiya — so'z haqidagi ilm, grammatika — so'z qilishning o'ziga va xavfsizlik haqida gapda bog'lanishi haqida ilm. O'quvchilarning lug'at zahirasi rivojlanishi boy bo'lsa, nutqi juda katta bo'ladi"². Nutq o'stirish gap qurilishi va uning tarkibini tashkil etgan lug'at ustida ishlash bilan o'zaro bog'liq. Professor N.Mahmudov: "Nutqning ta'sir quvvati, tegishli axborotni tinglovchiga tugal va qulay yordam berishish muhim kommunikativ sifatlardan bo'lmish so'z boyligiga bog'liq. Nutqning boy yoki kambag'alligi unda tilning bir-biridan farq qiladigan ma'lumotlar (so'z nolari, intonatsiya, sintaktik tuzilmalar, iboralar va sh.k.)dan qay darajada barqaror ekanli haqida. Buning uchun esa nutq tuzuvchida til boshqarishning boy va faol zahirasi mavjud bo'lishi kerak"³ - deb hisobi bejiz emas. Fikr ifodasi va nutqning emotsional ta'sirchanligi uchun, birinchi navbatdagi, o'quvchilar nutqini leksik birliklar bilan bo'yitish zarur. Lug'at ustida ishlash o'quvchining lug'at boyligini yozishdan iborat emas, o'quvchining diqqatini so'zning mazmuniga qaratish, so'zning semantikasini, ma'nosini aniqlashtirish, so'zning boshqa so'z bilan semantik bog'lanishini, aloqasini ochish, bog'lanishli nutqda har bir so'zning o'z ma'nosiga ko'ra boshqa so'zlar bilan bog'lanishini anglashlariga erishiladi. So'zlar orasida ma'noviy moslashish so'zlar bog'lanishining asosiy qoidasi bo'lib, leksik birliklarning egalik qobiliyati bilan gapda boshqa so'zlar sintaktik aloqasida ko'rinadi. So'zning nutqda qanday Shaklda qo'llanishini bilish qay darajada zarur bo'lsa, uning ma'nosini bilish ham shunchalik zarurdir. Inson nutqiy munosabatda zarur so'zlarni semantik ma'nosiga qarab tanlaydi va fikrini aniq ifodalashga intiladi. So'z yakka holda hech qanday kommunikativ vazifa bajara bo'lmadi. Nutqni anglashning eng muhim sharti unda ifodalanayotgan fikr va mazmuni ko'rsatadi. Fikrni ifodalashning turli usullar

mavjud bo'lib, ularda so'zlar semantik ma'nosiga ko'ra ishtirok etadi. "Nutq o'stirish metodikasida tilning leksikologiya va grammatika bo'limlari alohida ahamiyat kasb etadi,- deb yozadi S.P.Redozubov. - Leksikologiya — so'z haqidagi ilm, grammatika — so'z qilishning o'ziga va xavfsizlik haqida gapda bog'lanishi haqida ilm. O'quvchilarning lug'at zahirasi qanchalik boy bo'lsa, nutqi shunchalik rivojlangan bo'ladi"⁴. Bola maktabga kelgunga qadar oila muhitida, maktabgacha ta'lim jarayonida ishlashlari va uni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zlarni gap turli xil shakllarda qo'llash namunasini o'zlashtirgan bo'ladi. lekin uning nutqiy arsenali Maktabda o'rganiladigan yangi birikmalarni, fikrlarni, maktabga kelgan kunidagi hissiyotlarini ifodalashi uchun so'z zahirasi yetishmaydi. Maktab Oldida turgan eng asosiy vazifa o'quvchi—atrof-olam haqidagi tasavvurlarning asoslari asosida O'quvchilarning lug'atini bo'yitish, nutq va tafakkurini, mantiqiy fikrlashini o'stirishdir. Mantiqiy fikrlashning birinchi usuli tahlildir til hodisalarini tahlil qila olish ko'nikmasi maktabgacha davrdanoq shakllana sizni. Boshlang'ich sinflardan dastur asosida rivojlana boradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqida o'stirishda yod oldirish, so'zlarning ma'nosini katta yoki qayta hikoya qildirish kabi usullardan ulargina qolmay, balki uchun qiziqarli faoliyat bo'lgan o'yinlardan borish, ayniqsa, ko'zlangan maqsad, yuqori muammolarni qo'lga kiritishda katta yordam hisoblanadi. Chunki o'yin kichik maktab yoshidagi o'quvchilar faoliyatida asosiy o'rinni egallaydi. Bolalarning yosh va psixologik xususiyatidan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, o'yin dunyoni va o'zlikni anglashda, bog'lanishli nutq o'stirishda foydali vosita. Darslarda o'quvchilar zo'r bilan ishtirok etdi bir nechta o'yinlardan namunalar keltiramiz. Hikoya o'qituvchi xattaxtaga bir nechta so'z yozib qo'yadi. Masalan: Nnfisa, soat, yomg'ir, kitob kabi. O'quvchilar mustaqil ravishdosh shu so'zlar ishtirokida hikoya tuzadilar. Bunda hisobot lug'at boyligi bilan birga, gaplarni to'g'ri shaxsiy, tovushlarni to'g'ri tallaffuz qilish, ijodiy va mustaqil fikrlash shakllanadi. O'qituvchi faol ishtirokchilarni vaqti - vaqti bilan rag'batlantirib borishi o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini bundan orttiradi va bundanda faol bo'lishiga ubndaydi. Ushbu o'yinlar darsdan mashg'ulotlarda va to'g'araklarda ham bemalol yuklash mumkin.

O'quvchilarga maktabdan yoki uylaridan ma'lum bir joygacha bo'lgan yo'lini tasvirlash topshirig'i beriladi. O'quvchilar bir necha kun bu obyektini mustaqil kuzatadilar va uni og'zaki tasvirlab beradilar. Sinchkovlik, ziyraklik, kuzatuvchanlik, atrof - muhitga diqqat - e'tibor talab qilgan bu o'yib odamda Vatanni sevish, tabiatga muhabbat, chor — atrof e'tiborli bo'lish hislarini tarbiyalash mumkin. Bundan tashqari, ushbu o'yinlardan maktabda o'quvchilarning nutqi

rivojlanadi, lug'at boyligi yanada ortadi, mustaqil fikrlash malakasi shakllanadi. Yuqoridagi ta'limiy o'yinlar o'quvchilarning darsda faolligini hisobga olish bilan birga bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yengillashtirish va foydalanish, nutq o'stirishga yo'naltirilgan har bir mashg'ulotni qiziqarli tashkil qilishga xizmat qiladi. Maktabda nutq o'stirishning muhim ahamiyatidan biri lug'at ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosida yo'nalishlarini va asoslash, o'quvchilarning lug'atini bo'yitish jarayonini boshqarish hisoblanadi. Hozirgi o'zbek adabiyot tili ulkan lug'at boyligiga ega. Besh jildlik «O'zbek tilining izohli lug'ati» da 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi berilgan bo'lib, bular umumiy qo'shimchalaridir. Bunga o'zbek tilida nashr etilgan turli terminologik lug'atlarda, o'zbek tili sinonimlari, antonimlari, frazeologik lug'atlarida va turli izohli lug'atlarda berilgan so'zlar qo'shilsa, lug'at boyligi yana ming- minglab oshadi. Bulardan tashqari, juda ko'p so'zlar ko'p ma'noni bildiradi. Masalan, shu izohli lug'atda bosh so'zining 40 dan ortiq asosiy va frazeologizm bilan bog'langan ma'noda foydalanish berilgan. Maktabda lug'at ustida ishlash metodikasi to'rt asosiy yo'nalishni ko'zda tutadi:

1. O'quvchilar lug'atini bo'yitish, yangi so'zlarni, bolalar, bolalar lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish. Ona tilining lug'at boyligini bilib olish uchun o'quvchi o'z lug'atiga har kuni 8-10 ta yangi so'zni, shu ona tili darslarida 4-6 so'zni qo'shishi, ya'ni shu so'zlar ma'nosini o'zlashtirishi lozim.

2. O'quvchilar lug'atiga aniqlik aniq. Bu hudud oladi: 1) o'quvchi puxta o'zlashtirmagan so'zlarning ma'nosini to'liq o'zlashtirish, ya'ni shu so'zlarni matnga tekshirish, ma'nosi yaqin so'zlarga qiyoslash, antonim tanlash yo'llari bilan komissiya ma'nosiga aniqlik aniqlash; 2) so'zning kinoyali ma'nosini, ko'p ma'noli so'zlarni o'zlashtirish; 3) so'zlarning sinonimlarini, sinonim so'zlarning ma'no tomonidan o'zlashtirish; 4) ayrim frazeologik birliklarning ma'nosini o'zlashtirish.

3. Lug'atni faollashtirish, yangi o'quvchilar ma'nosini tushunadigan, ammo o'z nutqida ishlatmaydigan nafaol lug'atidagi so'z/arni faol lug'atiga o'tkazish. Buning uchun shu so'zlar ishtirokida so'z birikmasi va gaplar tuziladi, ular o'qiganlarni qayta hikoyalash, bayon va inshoda suhbat, bayon va inshoda suhbat.

4. Adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni o'quvchilar faol lug'atidan nafaol lug'atiga o'tkazish. Bunday so'zlarga bolalarning nutq muhiti ta'sirida o'zlashib qolgan adabiyot til me'yoriga kir, ayrim adabiy asar va'zlashuv tilida qo'ymaydigan shunday sodda so'z va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid so'zlar kiradi. Adabiy til me'yori degan tushunchani o'zlashtirgach, o'quvchilar yuqoridalangan izoh so'zlar o'rniga adabiyot tildagi so'zlardan ular. Adabiy tilga oid malakalari

mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid so'zlar, so'zlashuv tilida jild sodda so'z va iboralar o'quvchilarning faol lug'atidan chiqib keta boshlaydi.

So'zlarning ma'nosini Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan bo'yitadi, nutqini o'stiradi. Fanlarning atamaları ham tushuntirilishi lozim bo'lgan so'zlar qatoriga kiritiladi. Atamalarning ma'nosini ushbu so'z anglatganini yaxshi fahmlab olishga yordam beradi. Masalan, predmet atamasining ma'nosi bilan o'quvchilar predmet keng ma'noda qo'llanishini, tabiatdagi barcha narsa, hodisa, hodisalar predmet deyilishini bilib oladilar. Lekin, sifat, son, fe'l kabi atamalarni tez fahmlab olishda ularga yordam So'zning ma'nosini juda kam vaqt olishi va darsning asosiy mavzusidan o'quvchilar diqqatini chalg'itmasligi kerak. Buning uchun o'qituvchi har bir darsga tayyorlanish jarayonida ma'nosi tushuntirilishi lozim bo'lgan so'zlarni, uni amalga oshirish eng qulay usullarini va darsning qaysi o'rnida yordamni belgilab oladi. O'qish kitoblaridagi matnlarda birinchi marta uchragan, bolalar ma'nosini bilmaydigan ayrim so'zlar matnni o'qishdan oldin tushuntiriladi. Matnni o'qish jarayonida so'z ma'nosini amalga oshirishga chek qo'yish kerak. Agar biror so'zni matnni o'qish vaqtida tezda zaruriyati tug'ilsa, matn mazmunidan o'quvchilar diqqatini chalg'itmagan holda shu so'z ma'nosi qisqacha tushuntiriladi.

References:

1. Asadov, M. (2021). A PERFECT EXAMPLE OF ALISHER NAVOI'S POETRY. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 1461-1465.
2. Norov, I. (2020). New Technologies in the Education System of the New Century. *International Journal of Academic and Applied Research (IJAAR)*.
3. Uldawlet, D. (2021). PSYCHOLOGICAL MECHANISMS THAT INCREASE THE EFFECTIVENESS OF THE EDUCATIONAL PROCESS. *Open Access Repository*, 1(02), 52-53.
4. Dauletbaevich, A. X. (2023). HARMONY OF POETIC SPEECH AND IDEAS IN THE NOVEL GENRE. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 3(4), 71-75.
5. Abdullaev, K. D. (2021). Artistic and aesthetic function of chronotops in the structure of the novel. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(3), 1173-1179.
6. Dauletbaevich, A. X. (2023). THE ARTISTIC INTERPRETATION OF FEMALE PSYCHOLOGY IN THE NOVEL. *Gospodarka i Innowacje.*, 41, 117-122.